

KULTÚRA A ĽUDSKÉ POTREBY

EVELÍNA BODNÁROVÁ, Výskumný ústav kultúry, Bratislava

BODNÁROVÁ, E.: Culture and Human Needs. *Filozofia* 34, 1979, No 4, p. 415—429.

In a historical view, culture in its diversity can be understood as a summary of answers — both successful and unsuccessful — to human needs, needs of personalities, groups of people that arise in the sphere of material being and in the sphere of their social consciousness. In each grade of development, the origin of a new need represented a further step in the development of human society, a new cultural deed. The level of cultural needs reflects at the same time the level of social development, the distance of man from the original animal state, but also of the state to which he has introduced himself and nature. As the way of satisfying every human need is one of social character and it is an expression of culture of a particular society, group, individual.

Cultural needs are closely connected with creative human activity and this determines their universal character, their specific function and relation to all other human needs. Cultural needs must be understood and investigated as a significant motive moment of the lifetime human activity, they play the main role at the creation of the whole way of life, also in the sphere of creation and in the sphere of acquiring material and spiritual values. They play an important role at the forming of manysidedly developed man. This is why their forming just in the period of the developed socialist society is so substantially important.

V etape budovania vyspelej socialistickej spoločnosti presúva sa ťažisko jej rastu na mobilizáciu vnútorných zdrojov sociálneho a ekonomického vývinu. V tomto procese sa všestranný rozvoj ľudskej osobnosti čím ďalej, tým viac stáva jedným zo závažných predpokladov progresívneho spoločenského rozvoja. Subjektívny faktor — človek, tvorca materiálnych a duchovných hodnôt — dostáva sa do centra záujmu spoločnosti nielen ako cieľ humanistickej orientácie tejto spoločnosti, ale ako najaktívnejší činiteľ jej materiálneho i duchovného vývoja. V tejto súvislosti má rozvoj a uspokojovanie potrieb pri formovaní ľudskej osobnosti v dynamike materiálnej i duchovnej produkcie významnú úlohu.

Vývoj výrobných síl v podmienkach socialistickej spoločnosti mobilizuje nielen kvantitatívne zvyšovanie spotreby, ale smeruje k aktivizácii stále hlbších zdrojov, k formovaniu nových potrieb a hodnôt. V tomto vývojovom procese nadobúdajú kultúrne potreby osobitnú, ba takmer základnú funkciu ako potreby rozvojové, formujúce človeka, potreby, ktoré stimulujú a ovplyvňujú všetky ľudské životné aktivity. To znamená,

že bezprostredne pôsobia aj na sám pracovný proces a výrazne stvárajú spôsob života jedinca i celej spoločnosti.

Sústredenie záujmu spoločnosti na problematiku ľudských potrieb, medzi ktorými majú kultúrne potreby čoraz významnejšiu úlohu, úzko súvisí so základným trendom spoločenskej praxe socialistickej spoločnosti, s neustálym úsilím o zlepšenie materiálnych a duchovných podmienok pre uspokojovanie potrieb všetkých jej členov. No aktuálny záujem spoločenskovedného výskumu o túto problematiku v súčasnom období vyplýva predovšetkým z toho, že ľudské potreby, ich rozvíjanie a spôsob ich uspokojovania predstavujú jeden z najvážnejších aspektov dynamiky spoločenského rozvoja.

Hovoriť o ľudských potrebách je nevyhnutné v súvislosti s tým, že v súčasnej vede predstavuje pojem potreby všeobecnú kategóriu systémovej analýzy, ktorá sa vzťahuje na človeka rovnako ako napr. na živé nesubjektívne systémy v zoológii alebo na neživé systémy vo fyzike, kybernetike a podobne.

Ľudské potreby sa vyznačujú elementárnou väzbou na sebauvedomujúci si subjekt, ktorý sa nachádza v kontrapozícii a v uvedomelom aktívnom vzťahu k objektívnej realite vzhľadom k nemu vonkajšej a predstavujúcej cieľ i priestor pre realizáciu jeho potrieb. (To pochopiteľne nevylučuje ani to, že človek sám niektorou svojou dimenziou predstavuje pre seba objekt.) A podobne ako sebauvedomenie vydeľuje ľudskú bytosť zo živočíšnej ríše, uvedomenie si potreby alebo potencionálna možnosť jej uvedomenia tvorí konštitutívnu zložku ľudských potrieb a ľudského konania. Až ono vytvára možnosť, je podmienkou ich aktualizácie a následného úsilia o ich uspokojenie.

Potreby však nijako nemožno chápať ako výslednicu samej existencie ľudského subjektu, ako niečo dané. Vznik, uspokojovanie a reprodukcia ľudských potrieb prebieha vždy v úzkej náväznosti na vývin a zmenu životných podmienok, a preto má zásadne dynamický charakter. Potreby vznikajú a uspokojujú sa v priebehu zmeny životných podmienok a počas tej istej zmeny vznikajú potreby nové, ktoré vyvolávajú činnosť ľudského subjektu a motivačne pôsobia v smere svojho ďalšieho uspokojovania.

Marxistická myšlienková tradícia chápe potreby vo významnej miere ako historicky formované a samostatne zmysluplné, pričom akcentuje hlavne ich historicko-spoločenskú determináciu. V tom sa výrazne odlišujú predovšetkým od americkej teoretickej línie výskumu potrieb, predstavovanej najmä G. Meadom a T. Parsonsom, ktorá predpokladá, že potreby sú takmer úplne flexibilné v rámci veľmi širokých hraničných limitov, určených primárne psychologickou toleranciou. Pre túto školu je charakteristické práve nadmerné zdôrazňovanie možností socializácie subjektu, nerešpektovanie jej objektívnych hraníc.

Ak premietneme všeobecnú definíciu potreby — ako stavu systému

alebo subsystemu, ktorý je charakterizovaný nedostatkom vnútorných alebo vonkajších podmienok pre reprodukciu a vývoj daného celku, čo vzniká buď z protirečenia daného celku a jeho vonkajšieho prostredia alebo z protirečenia daného celku a jeho vnútorných elementov — na oblasť ľudských potrieb, výjde nám, že tieto potreby sú životnými potrebami subjektov, t. j. živých systémov nadaných vedomím a rozvíjajúcich praktickú pretvárajúcu činnosť vo vzťahu k objektívnej realite, to znamená k prírode, k spoločnosti a k človeku. Takto chápané potreby obsahujú v sebe i základné historickomaterialistické elementy chápania potrieb ako objektívnu podmienenosť subjektu a objektívnu determináciu subjektívnych aktivít.

Pri marxistickej interpretácii potrieb musíme vychádzať z toho, že každá konkrétna modifikácia potrieb individuálnych i kolektívnych subjektov, vznik i charakter jednotlivých potrieb, ako aj celých komplexov potrieb sú závažne ovplyvnené úrovňou rozvoja výrobných síl a výrobných vzťahov, charakterom spoločenského rozdeľovania produktov práce a veľmi konkrétnou pozíciou subjektu potreby v zložitej sieti sociálneho systému. Toto teoretické východisko je osobitne významné pri skúmaní kultúrnych potrieb.

Dôležitá funkcia potrieb pri utváraní a rozvoji ľudskej osobnosti (a kultúrne potreby patria medzi tzv. potreby „vyššieho radu“) je daná tým, že ako motivačné faktory majú najvýznamnejšiu úlohu v rozhodovacích procesoch a vyjadrujú základný rozmer ľudskej činnosti, jej zameranosť. Zameranosť (napravlennosť) sa považuje za najdôležitejšiu vlastnosť osobnosti, ktorá vyjadruje základnú náplň človeka ako spoločenskej bytosti. Sovietski psychológovia venujú jej štúdiu mimoriadnu pozornosť. Pojem zavádza v štyridsiatych rokoch S. L. Rubinštejn (1, s. 95) a od konca päťdesiatych rokov sa problémom intenzívne zaoberajú ďalší (P. I. Ivanov a P. A. Rudik 1958, V. S. Merlin 1959, A. G. Kovaľov a V. N. Mjasiščev 1960, M. Z. Nejmark 1963, N. D. Levitov 1963 a 1969, G. D. Lukov a K. K. Platonov 1964, V. V. Fedenko 1966, B. I. Dodonov 1970, L. F. Železnjak 1972 a ďalší). (2) Všetci autori sa zhodujú v tom, že potreby predstavujú jeden zo základných komponentov zameranosti osobnosti. Usudzujú, že na základe zameranosti možno vystihnúť životné zacielenie človeka, jeho mravné hodnoty a užitočnosť pre spoločnosť, teda momenty, ktoré sa spájajú s kultúrou osobnosti, s charakterom jej kultúrnych potrieb. Prejavom, ukazovateľom úrovne, šírky, pevnosti, intenzity a účinnosti zameranosti osobnosti sú konkrétne podoby životnej činnosti človeka.

Pri fylogenetickom pohľade na vývoj človeka možno v určitom zmysle považovať všetky ľudské potreby za kultúrne potreby. Aj E. V. Sokolov zastáva názor, že „kultúru v jej celej rozmanitosti možno skú-

mať ako súhrn odpovedí — úspešných i neúspešných — na základné ľudské potreby, potreby osobností, potreby skupín ľudí, ktoré vznikajú vo sfére materiálneho bytia ľudí, aj vo sfére ich spoločenského vedomia, zrodeného z tohto bytia“. (3, s. 95)

Na každom konkrétnom historickom stupni vývinu predstavoval vznik novej potreby nový krok vo vývoji ľudskej spoločnosti, nový kultúrny čin. V tomto zmysle možno vývoj kultúry považovať za vývoj ľudských potrieb a možností ich uspokojovania, za vývoj spoločnosti. „Dejiny kultúry sú dejinami vyjavovania, uvoľňovania bytostných síl človeka. Súvisia nielen (a dokonca ani nie natoľko) s narastaním jeho nadvlády nad živelnými prírodnými silami, ale aj s upevňovaním jeho nadvlády nad spoločenskými vzťahmi“ (4, s. 11—12), píše aj významný sociológ kultúry L. N. Kogan.

Súhrn ľudských produktov, výtvorov práce i spôsob ich výroby predstavuje predmetnú formu kultúry. Vlastnosti produktov práce, ktoré do nich vniesol človek, predstavujú kultúrne vlastnosti, tie, ktoré z nich robia kultúrny predmet na rozdiel od prírodného predmetu. A to aj vtedy, ak tieto predmety slúžia na uspokojovanie tzv. biogénnych, existenčných či základných potrieb. Rozvoj človeka ako subjektu činnosti, rozvoj jeho tvorčích vlastností predstavuje osobnostnú formu existencie kultúry. V tomto zmysle je historický vývoj kultúry ako spôsobu existencie ľudskej spoločnosti vývojom kultúrnych potrieb a ich uspokojovania, ktorý sa uskutočňuje ako aktívne pretvárajúci vzťah k prírodným a sociálnym podmienkam existencie človeka i spoločnosti. (5, s. 85)

Funkcia kultúrnych potrieb spočíva v tom, že človek na jednej strane, osvojujúc si existujúcu kultúru v jej diferencovaných podobách, formuje seba ako spoločenskú bytosť a na druhej strane — v procese tvorivej činnosti — formuje bohatý a rôznorodý svet predmetov, vzťahov a ideí tvoriacich podmienky jeho bytia. A ak možno nazývať kultúrnymi predmetmi len predmety schopné uspokojovať ľudské potreby na najvyššom existujúcom stupni ich rozvoja, v ich „najľudskejšej“ forme, tak iba tie potreby, ktoré na tom ktorom vývinovom stupni najviac rozvíjajú tvorivé schopnosti a potencie človeka, ktoré rozširujú jeho „ľudskú“ dimenziu, nazývame kultúrnymi potrebami.

Táto genéza kultúrnych potrieb vo vývoji človeka i spoločnosti určuje ich špecifické postavenie v systéme ľudských potrieb a súčasne charakterizuje aj vzťah kultúrnych a ostatných ľudských potrieb. V tejto súvislosti treba zdôrazniť, že na takto chápané kultúrne potreby v podmienkach socialistickej spoločnosti sa nevzťahuje Marxovo rozlíšenie potrieb na efektívne, t. j. na také, ktoré ešte slúžia rozvoju subjektu a na potreby neefektívne, ktoré prekračujú medze svojej funkčnosti a vedú k samoučelnej spotrebe. Takisto nemožno v spojitosti s kultúrnymi potrebami uplatňovať členenie na potreby rozumné a nerozumné, prípadne na zdravé a nezdravé.

Základnou tézou marxistickej teórie kultúry je, že hlavným a určujúcim faktorom kultúrneho vývinu je ľudská činnosť spojená s tvorbou nových materiálnych a duchovných hodnôt. (6, s. 23) Z materialistickej interpretácie kategórie činnosti, ako ju rozvíja sovietsky psychológ A. N. Leontjev, vyplýva, že činnosť je určujúcim formotvorným základom osobnosti. Reálnou bázou osobnosti je súhrn vzťahov človeka k svetu, ktoré majú spoločenský pôvod a realizujú sa činnosťou. Činnosť chápe Leontjev ako proces podnecovaný a usmerňovaný motívom, v ktorom je realizovaná niektorá potreba. (7, s. 304) Keďže formovanie ľudskej osobnosti považujeme za jednu zo základných funkcií kultúrnych potrieb, musíme venovať pozornosť kategórii ľudskej činnosti. Ide tu o dialektický vzťah vzájomného pôsobenia: potreby motivujú ľudskú činnosť a v priebehu činnosti sa utvárajú, fixujú a rozšírené reprodukujú potreby.

Ľudská činnosť — stimul i výslednica rozvoja ľudských potrieb — definuje sa v marxistickej teoretickej literatúre (E. V. Sokolov, E. John, M. S. Kagan, A. V. Margulis) ako špecifická forma pohybu, vlastná človeku a ľudskej spoločnosti, ktorá sa zásadne odlišuje od vzájomného pôsobenia fyzikálnych telies, reagovania rastlín i od biologickej aktivity živočíchov. Jej špecifickú kvalitu, vyznačujúcu sa popri biologickej *sociálnou a kultúrnou* dimenziou, charakterizujú tri podstatné znaky:

1. uvedomelosť; ľudské konanie je vždy činnosťou osobnosti, sociálnych skupín, vrstiev, prípadne celej spoločnosti, teda ľudí, ktorí sú nadaní vedomím a vôľou;
2. spoločenskosť; ľudská činnosť je vždy konaním ľudí, ktorí ako spoločenské bytosti vstupujú do materiálnych a duchovných vzájomných vzťahov;
3. tvorivosť; ľudská činnosť, ľudské konanie nielen využíva existujúcu prírodu, ale ju premieňa, tvorí druhú prírodu.

Nielen prosto reprodukuje sociálne vzťahy a fyzickú existenciu nemenného ľudského druhu, ale naopak, p r e m i e ň a spoločenské vzťahy i seba samú, vytvára nové sociálno-ekonomické vzťahy, *nové historické „typy“ možného individuálneho kultúrneho vývinu osobnosti, ako aj sociálnych skupín a tried.*

Každá týmito znakmi určená ľudská činnosť predstavuje konkrétne privlastnenie objektívnej skutočnosti pre ľudské účely, *kultúrny proces*. Už tá najprimitívnejšia forma fyzickej práce, motivovaná uvedomelým úmyslom, anticipovaná ideálnym modelom, ktorý predchádza každý ľudský čin, je súčasťou tohto procesu. „Špecifickosť kultúry spočíva v tom,“ píše L. N. Kogan, „že sa v nej prejavuje *kvalitatívna stránka* (podč. E. B.) ľudskej činnosti, pretože ukazuje, nakoľko táto činnosť (v ktorejkoľvek oblasti) vystupuje ako realizácia bytostných síl, tvorivého potenciálu človeka a nakoľko táto činnosť zodpovedá určitým požiadavkám a normám. Z toho vyplýva, že kultúru nemožno obmedzovať len na oblasť duchovného života spoločnosti. (4, s. 13)

Súčasná úroveň kultúrnych potrieb odzrkadľuje úroveň spoločenského vývinu, vzdialenosť človeka od jeho východiskového živočíšneho stavu, odráža mieru moci človeka nad prírodou mimo seba a v sebe, ale aj stavu, do ktorého seba i prírodu priviedol. A napriek tomu, že za vlastné kultúrne potreby v užšom slova zmysle zvykneme považovať hlavne potreby súvisiace s duchovnou kultúrou, nemôžeme obísť to, že o stave tej ktorej etapy vývinu ľudskej spoločnosti hovorí kultúrnosť spôsobu, akým sa uspokojujú všetky ostatné životné potreby človeka, pretože spôsob uspokojovania každej, teda i ktorejkoľvek biologickej potreby má spoločenský charakter a je vyjadrením určitej kultúry spoločnosti, skupiny, individua.

Analyzujme vzťah kultúrnych potrieb a základných typov ľudskej činnosti vo všeobecnej filozofickej rovine, ako ich člení M. S. Kagan. (8, s. 45) V subjektovo-objektovom vzťahu človeka ku svetu možno rozlíšiť teoreticky tri druhy činností: pretvárajúcu, poznávaciu a hodnotiaco-orientačnú. Pod pretvárajúcou činnosťou možno chápať prácu v najširšom slova zmysle, pretváranie prírody, spoločnosti i samého človeka. Dochádza pri nej k zmene daného materiálneho bytia či už prírodného, spoločenského alebo ľudského, ide teda o konkrétnu spoločenskú prax, výrobu materiálnych i duchovných produktov. Podiel kultúrnych potrieb ako jedného z významných stimulátorov tejto ľudskej činnosti je evidentný.

Poznávacia činnosť subjektu v službách pretvárania skutočnosti tvorí ďalší dôležitý a pre existenciu človeka nevyhnutný aspekt vzťahu človeka a sveta. Tu dochádza k opačnému procesu, subjekt materiálne na objekt nepôsobí, ale ho odráža a vo forme poznatkov sa zmocňuje skutočnosti ideálne. Bez poznávacieho procesu nie je možná hodnototvorná činnosť, bez poznania sveta nemožno uskutočniť jeho pretváranie. Bytostná ľudská snaha poznávať patrí medzi najzákladnejšie kultúrne potreby.

Ako tretí typ vzťahu človeka k svetu vystupuje hodnotiaci, resp. hodnotiaco-orientačná činnosť. Táto činnosť má tiež poznávací charakter, neposkytuje však informácie o samom objekte, ale o význame týchto faktov vo vzťahu k subjektu, k jeho potrebám, predstavám, želaniam a záujmom. Výsledkom tejto činnosti je zvyčajne hodnotenie ako určitý špecifický negnozeologický výsledok duchovnej činnosti. Alebo ako hovorí V. Brožík: „Kým v poznaní si subjekt uvedomuje objektívnu skutočnosť, v hodnotení si uvedomuje, čím mu táto skutočnosť je a čím je on v nej, uvedomuje si seba v tejto skutočnosti.“ (9, s. 64) Aj hodnotiaci činnosť spolu s pretvárajúcou a poznávajúcou patrí k základným atribútom kultúry ako stránka vzťahu subjektu k objektívnym javom a predstavuje popri pretváraní, zobrazení a reflexii bytia praktický vzťah daného subjektu k bytiu, vzťah medzi objektom a potrebami subjektu.

Popri uvedených troch druhoch činnosti ako vzťahu subjektu k ob-

jektu existuje ešte ďalší špecificky ľudský typ činnosti, ktorý predstavuje vzťah subjektu k inému subjektu či subjektom. Ide o komunikatívnu činnosť ako inštrument a formu kolektívnej, organizovanej realizácie ostatných typov činnosti. Vzhľadom na spoločenskú povahu človeka je komunikácia podmienkou tvorby, práce, poznania aj hodnotenia. Už klasici venovali tomuto problému pozornosť, keď v *Nemeckej ideológii* konštatovali, že „predpokladom výroby sú určité styky medzi individuami“ a že „forma týchto stykov je zase podmienená výrobou“. (10, s. 25) Z hľadiska prenosu a šírenia kultúrnej informácie nadobúda komunikatívna činnosť ako forma uspokojovania kultúrnych potrieb osobitnú hodnotu. V dôsledku rastu komunikácie a informatizácie dochádza aj v oblasti kultúrnych potrieb k významnej akcelerácii ich rastu (Dumazdier).

Ak teda sledujeme spojitosť kultúrnych potrieb a ich uspokojovanie s jednotlivými typmi ľudskej činnosti, ozrejní sa nám bezprostredná zviazanosť a organická spätosť kultúrnych potrieb s celou ľudskou činnosťou. Vyjaví sa nám *univerzálny charakter kultúrnych potrieb* a ich špecifická funkcia vo vzťahu k všetkým ostatným druhom ľudských potrieb.

Z uvedeného vyplýva, že kultúrne potreby v nijakom prípade nemožno chápať a skúmať ako potreby uspokojované len cez voľný čas, vzťahujúce sa iba na sféru voľného času, ako sa to často v mnohých sociologických výskumoch, dokonca aj u nás, robí. Aj v tejto oblasti je nevyhnutné vychádzať z Marxovho chápania človeka ako čínorodej bytosti, ktorá realizuje tvorivý, slobodný a univerzálny vzťah ku skutočnosti — aj vo sfére práce, aj vo sfére voľného času.

Socialistická spoločnosť akceptuje voľný čas ako priestor pre uspokojovanie a rozvoj individuálnych, teda aj kultúrnych potrieb človeka. Sféru voľného času treba považovať za významnú súčasť spôsobu života, nemožno jej však pripisovať determinujúci charakter pre rozvoj ľudskej osobnosti. Ak dnes množstvo buržoázných sociológov chápe voľný čas ako jedinú alebo určujúcu oblasť seberealizácie človeka, možno v tom vidieť len odraz rozporuplného charakteru práce v spoločensko-ekonomických podmienkach súčasnej kapitalistickej spoločnosti.

Hoci na rozdiel od práce hlavným zmyslom voľného času nie je spredmetnenie činnosti vo výtvore a ide o dva relatívne samostatné typy správania, nemôžeme tieto dve sféry od seba oddeliť, akceptovať dva systémy od seba nezávislých druhov činnosti, prijať dualizmus sveta práce a sveta voľného času. Je rovnako idealistické nazdávať sa, že človek ako slobodná tvorivá bytosť nachádza priestor pre uspokojovanie svojich vyšších, teda aj kultúrnych potrieb, pre svoju seberealizáciu iba v oblasti voľného času, ako predpokladať, že ľudská osobnosť sa realizuje výlučne vo svete práce. To platilo v obdobiach, keď pracujúce masy bojovali o fyziologické minimum mimo pracovnej doby pre regeneráciu svojej pracovnej sily a tak isto to platí v čase rozširujúceho sa

fondy voľného času, keď veľká časť podnetov pre všestranný rozvoj človeka sa presúva do sféry voľna.

L. N. Kogan v tejto súvislosti píše: „Pretože cieľom kultúry, jednou z jej hlavných funkcií je formovanie určitého typu osobnosti, nemožno kultúru v našich podmienkach obmedzovať len na oblasť mimo výroby; bytostné sily človeka sa neprejavujú len v činnosti vo voľnom čase, ale aj vo výrobnej činnosti a tiež aj v oblasti riadenia (kultúra riadenia).“ (4, s. 14) Kogan zdôrazňuje význam kultúry práce a kultúry vzťahov pri práci, ktoré sú závislé hlavne od kultúry pracovných podmienok, od kultúry pracovného procesu, od kultúry riadenia výroby a od kultúry samého pracovného prostredia. Kultivácia sféry výrobnej činnosti neprináša so sebou len humanizáciu pracovného procesu, ale aj pozitívne dôsledky na zvýšenie produktivity práce. Preto aj v oblasti výroby a materiálnej stránky spoločenského života ľudí treba stimulovať rozvoj kultúrnych potrieb.

Kultúrne potreby teda treba chápať a empiricky skúmať ako významný hybný moment celoživotnej tvorivej ľudskej aktivity, lebo majú dôležitú kľúčovú úlohu pri tvorbe celého spôsobu života tak v oblasti tvorby, ako aj v oblasti osvojovania materiálnych a duchovných hodnôt. Ich univerzálny charakter je príčinou, pre ktorú práve v období rozvoja vyspelej socialistickej spoločnosti prislúcha formovaniu kultúrnych potrieb a spôsobu ich uspokojovania podstatný význam.

Už sme hovorili, že kultúru možno chápať ako súhrn špecificky ľudských odpovedí na základné ľudské potreby, ktorý vyjadruje svojráznosť ľudskej životnej činnosti a vedie hraničnú čiaru medzi ňou a inými formami života. Zárodok tohto chápania sa tradujú v spoločenských vedách prevažne od 18. stor., no najmä u Herdera nadobudlo svoj univerzálny charakter. Potom neskôr v 19. stor. sa tieto prvky ustálili v chápaní kultúry ako fenoménu spojeného s akoukoľvek ľudskou existenciou.

V zásade možno súhlasiť s jadrom tejto idey, no je potrebné bližšie špecifikovať nositeľa kultúry, subjekt kultúrnych potrieb. Je to *spoločenský človek*, ktorý kultúrnou tvorbou uspokojuje svoje potreby a formuje princípy organizácie kolektívneho života. Spoločenský človek začal vyrábať prostriedky, ktoré sú svojím pôvodom a charakterom mimobiologické, nimi zameriava ľudskú činnosť v smere udržiavania spoločenského života ľudí a zabezpečuje špecifickú výmenu látok medzi spoločnosťou a prírodou.

V tomto zmysle možo vymedziť kultúru ako špecifickú funkciu spoločenského života ľudí, sociálneho bytia človeka, ktorá sa realizuje v spoločenskej praxi. Alebo ako hovorí E. V. Sokolov: „Kultúra, sú produktom spoločenskej praxe, vyvíja spätný vplyv na život spoločnosti,

na správanie ľudí, na ich vzájomné vzťahy. Od čias, čo sa človek stal spoločenskou bytosťou, prebieha rozvoj ľudského druhu prevažne v smere „zhrubnutia“ kultúrnej vrstvy, ktorá obklopuje psychiku systémom mravných a estetických pocitov, pohybových a myšlienkových stereotypov, vedeckých a filozofických poznatkov. Sféry optického a sluchového vnímania sú skoro úplne „opracované“, sformované kultúrou.“ (3, s. 5)

Fungovanie a rozvoj kultúrnych potrieb teda pôsobí vo vzťahu k človeku i k spoločnosti ako celku zásadne formujúco. Ich pozitívna funkčnosť sa zvyšuje úmerne s vývinom spoločnosti, úmerne s vývinom výrobných síl a výrobných vzťahov. Stimulujú postupné rozvinutie neustále zložitejších foriem činností, ktoré sa upevňujú ako nevyhnutné v ľudskej praxi a v spoločenskom vedomí.

V procese genézy uspokojovania kultúrnych potrieb sa vytvára zložitá umelá prostredie, sprostredkovávajúce vzťah človeka a spoločnosti k prírode. Túto skutočnosť má na mysli E. S. Markarjan, keď za štruktúrne elementy kultúry považuje špecifické prostriedky a mechanizmy ľudskej činnosti, ako sú pracovné nástroje, bývanie, vedomie, systémy znakov, zvyky, návyky, sociálne inštitúcie atď. (11, s. 107) A v tejto súvislosti charakterizuje aj rumunský teoretik Al Tanase kultúru ako nástrojovú skutočnosť, uspokojujúcu potrebu človeka spôsobom, ktorý je nadradený každému priamemu prispôsobeniu sa prostrediu. (12)

Zástancom funkčného nástrojového chápania kultúry vo vzťahu človeka k svetu je aj popredný predstaviteľ buržoáznej antropológie Arnold Gehlen. Gehlen takisto chápe človeka ako primárne „konajúceho tvora“, pričom „konanie“ považuje za cieľavedomú ľudskú činnosť zameranú na premenu prírody pre ľudské účely. Aj on považuje uvedené štruktúrne elementy kultúry za základ každého spôsobu ľudskej existencie, keď tvrdí, že pôvodný „prírodný človek“, t. j. človek bez kultúry vôbec neexistuje.

Gehlen však vznik a vývoj kultúry, základný charakter kultúrnych potrieb človeka zdôvodňuje jeho biologickými danosťami. Osobitné postavenie človeka v prírode nevyplýva z toho, že uvedomele konajúci človek predstavuje najvyšší vývinový stupeň prírody na Zemi, ale je dané vlastne fyzicky, jeho nedostatočnou orgánovou vybavenosťou. Gehlen považuje človeka za nepodarok prírody, za „nedostatkovú bytosť“ (Mängelwesen). Zavádza tak opäť pojem, ktorý už roku 1772 formuloval Herder a hojne ho používal i Kant. Modifikuje ho takto. Vychádzajúc zo známej Nietzscheho vety o človeku ako „nehotovom živočíchovi“ a opierajúc sa o výsledky výskumov niektorých prírodovedcov (J. V. Uexküll, A. Portmann, O. Storch), podčiarkuje, že človek je v prírodných súvislostiach bytosťou, ktorá je úboho vybavená organickými zbraňami alebo ochrannými prostriedkami, vyznačuje sa biednym stavom inštinktov, skromným výkonom zmyslov, skrátka, je tvorom, ktorý by v čistej prírode vôbec nebol životaschopný. Preto jediným prostredím, v ktorom

človek prežije, je „kultúrna sféra“. Kultúra je pre ľudskú existenciu vo svete nevyhnutnosťou, lebo človeku chýba prispôsobivosť vonkajšiemu prostrediu, ktorá je prirodzenou vlastnosťou ostatných živočíchov.

Kultúra od najprimitívnejších zbraní až po spoločenské inštitúcie predstavuje pre Gehlena *náhradu* nedostatočnej prirodzenej výbavy človeka pre život vo svete, je dôsledkom jeho degenerácie ako prírodnej bytosti. Preto, nazdáva sa Gehlen, treba všetky produkty plánovitej pretvárajúcej činnosti človeka vo svete spolu aj so všetkými prostriedkami a mechanizmami, ktoré ju umožňujú (cez jazyk, myslenie až po inštitúcie), počítať k jeho fyzickým existenčným podmienkam. Kultúra sama je základnou ľudskou existenčnou potrebou. Formovanie a uspokojovanie kultúrnych potrieb je v Gehlenovom chápaní jediným spôsobom, ako človek môže biologicky prežiť. Potreby, ktoré sa v hierarchii ľudských potrieb jednoznačne radia medzi potreby vyššie, odvodené, potreby vývojové, motivuje nie tvorivým ľudským potenciálom, ktorý formuje prírodné danosti človeka, ale redukuje ich na elementárne úsilie o holú biologickú existenciu človeka ako druhu. Gehlen tak neguje celú historickú spoločenskú prax, tvorivú ľudskú prácu ako zdroj materiálneho i duchovného pokroku ľudstva. Devaluje tvorivý aspekt ľudskej životnej aktivity na mechanickú metódu pokusu a omylu, keď tvrdí, že „konanie samo... je komplexným kruhovým pohybom, ktorý je prepojený cez vonkajší svet a podľa toho, či sa dostaví spätný signál o úspechu, zmení sa správanie“. (13, s. 19) Napokon aj inštitúcie, ktoré vznikli ako kultúrny nástroj na ochranu človeka, vymknú sa z jeho moci, strácajú svoju funkciu pre prežitie, prerastajú do podoby nepriateľskej človeku a rozkladajú spoločnosť.

Pre Gehlenov biologický antropologizmus je charakteristická antinomická rozpornosť medzi prírodou a spoločnosťou, ktorá je taká rozšírená v buržoáznom myslení o kultúre a o spoločnosti. Gehlen nedoceňuje v priebehu historického vývinu narastajúci význam spoločenského rozmeru vo vývine človeka a kultúry, preto sa nemôže prepracovať k dialektike prírodného a spoločenského pri utváraní ľudskej osobnosti. Pre marxistickú teóriu kontinuálneho chápania vzťahu prírody a spoločnosti je Gehlenov prístup k problematike kultúry naprosto neakceptabilný.

Organizácia sociálneho systému a kultúrna úroveň spoločnosti vytvárajú priestorový rámec pre rozvíjanie všeobecných a individuálnych vlastností osobnosti. Každý typ spoločnosti, podľa úrovne vývinu výroby a úrovne sociálneho systému, kladie iné nároky na vlastnosti osobnosti členov jednotlivých skupín a tried. Rozvinutá socialistická spoločnosť, vyznačujúca sa vysokým stupňom vedecko-technického progresu a humanistickou sociálnou orientáciou, môže realizovať svoj program ekonomického a spoločenského rozvoja len vtedy, ak bude mať k dispozícii dostatok všestranne rozvinutých jedincov. Konkrétne uskutočnenie tej-

to požiadavky v spoločenskej praxi predstavuje náročný realizačný proces. Ide o optimálne využitie dispozičných daností a predpokladov čo možno najväčšieho počtu členov spoločnosti. Dosiahnuť tento cieľ možno popri zabezpečení objektívnych materiálnych podmienok predovšetkým tak, že sa zapoja motivačné procesy jednotlivcov ako činitele, ktoré sa významným spôsobom zúčastňujú na riadení ľudských činností. Jednu z veľmi závažných úloh tu má utváranie a uspokojovanie potrieb sebarozvíjania, teda hlavne kultúrnych potrieb.

Podiel sebarozvíjania a sebarealizácie na formovaní osobnosti je v rôznych kultúrach a spoločnostiach rôzny a v rámci tej istej kultúry a spoločnosti sa líši aj u jednotlivých tried a vrstiev. Kým v prvotnopospolnej spoločnosti je optimálna forma uspokojovanie základných existenčných potrieb kultúrnou potrebou, zhodnou pre celú spoločnosť i všetkých jej členov, dochádza v triednych spoločenských formáciách k nerovnomernému, veľmi diferencovanému rozvoju kultúrnych potrieb a ich uspokojovania. Diferencovane sa rozvíja aj kultúrna úroveň jednotlivých skupín a tried v bezprostrednej závislosti od konkrétnej sociálnej pozície predovšetkým v oblasti rozdeľovania materiálnych hodnôt. Prístup k vzdelaniu a ku kultúrnym hodnotám je privilegovanou výsadou vládnučích tried a vznik a uspokojovanie potrieb sebarozvíjania vykorisťovaných tried býva často priam nežiadúce.

Potreba zapájať vlastnú individualitu do spoločenskej dynamiky je v mnohých spoločnostiach závažne zatlačená do úzadia, napríklad v antagonistických triednych spoločnostiach sa to prejavuje často u väčšiny príslušníkov utláčaných tried, u nízkych sociálnych vrstiev, u národnostných menšín alebo iných subkultúr. Účinné spoločenské stimuly naproti tomu vyvolávajú aktívnu sociokultúrnu participáciu a tvorivosť, tu sa sebarealizačná dynamika môže stať významným spoločenským faktorom. Ak sociálny systém dokáže prebudiť a formovať pokiaľ možno veľké množstvo potrieb sebarozvíjania a integrovať ich ako významného energetického činiteľa do dynamiky svojich progresívnych zmien, a to je cieľom rozvinutej socialistickej spoločnosti, uskutoční sa spojenie záujmov jednotlivcov a spoločenského celku v prospech celej spoločnosti. Napriek tomu nemusia byť individuálne potreby a potreby kolektívneho subjektu celkom zhodné ani v podmienkach neantagonistickej triednej spoločnosti, ak sú tieto protirečenia dané konkrétnou historickou situáciou a materiálno-technickými podmienkami.

Predpoklady pre zhodu kultúrnych potrieb, potrieb sebarozvoja individuálnych a kolektívnych subjektov sa vytvárajú až v pokročilej fáze rozvinutej socialistickej spoločnosti, ale hlavne v komunizme. Cieľom spoločnosti je všestranne rozvinutý človek, no všestranná kultivácia ľudskej osobnosti má dvojaký — sociálny i materiálny — význam pre túto spoločensko-ekonomickú formáciu. Na jednej strane ide o dosiahnutie humanistického sociálneho ideálu, ale súčasne ide aj o dosiahnutie prak-

tického cieľa na strane druhej, o adekvátne formovanie výrobcov materiálnej základne beztriednej humanistickej spoločnosti v podmienkach moderného vedecko-technického pokroku.

V čom spočíva význam rozvíjania a uspokojovania kultúrnych potrieb vzhľadom na rastúce nároky na pripravenosť človeka pre produktívnu činnosť, pre nové úlohy vyplývajúce z prudkého vývoja vedy a techniky v podmienkach rozvinutej socialistickej spoločnosti? Ich najzákladnejšou funkciou je, že prispievajú k rozvinutiu a vybrúseniu schopností, „mobilizujú a aktivizujú všetky zložky psychiky človeka, skvalitňujú poznávacie procesy, majú vplyv na úspešné učenie a sebahvzdelávanie, zlepšujú pamäť, predlžujú kvalitnú pozornosť, znižujú psychofyziológickú únavu, vedú k lepšiemu preniknutiu k podstate problémov a obohacujú život človeka...“ (1, s. 37) Tieto potreby sebahvzvoja navodzujú nový vzťah ľudského subjektu k jeho vonkajšiemu prostrediu, ktorý sa nerealizuje opakovaním známych stereotypov správania k hodnotám.

Kým v oblasti materiálnych potrieb dochádza v dôsledku deľby práce a peňažnej výmeny k prerušeniu priamej súvislosti medzi činnosťou a uspokojovaním tej ktorej potreby, dochádza k transformácii motívu aktivity z konkrétnych potrieb na jednu abstraktnú potrebu — ekonomický záujem — (15, s. 185—186), u kultúrnych potrieb sa aktivita pri uspokojovaní niektorej potreby viaže priamo a bezprostredne na túto potrebu.

Keďže nik svojou vlastnou prácou nemôže vyrábať predmety, ktoré potrebuje pre uspokojovanie svojich materiálnych potrieb, napríklad potraviny, oblečenie atď., motivuje jeho pracovnú činnosť (z hľadiska jeho materiálnych potrieb) zabezpečenie prostriedkov — peňazí — aby mohol získať potrebné materiálne hodnoty. Takto zabstraktnená potreba ako motív činnosti navodzuje potom aj možnosť posunu od úsilia o zabezpečenie potrebných materiálnych hodnôt k úsiliu vlastniť sám abstraktný prostriedok, ktorý umožňuje nadobúdanie hodnôt nezávisle od opodstatnených — rozumných, zdravých — potrieb. A v tejto súvislosti rozlišuje Marx potreby efektívne a neefektívne, pričom mierou opodstatnenosti — rozumnosti, zdravosti — potreby musí byť to, či potreba ešte slúži rozvoju subjektu, alebo či už prekročila medze svojej funkčnosti a vedie k samoúčelnej spotrebe.

V oblasti kultúrnych potrieb je tomu úplne inak. Tu nikdy nemôže dôjsť k transformácii motívu činnosti pri uspokojovaní jednotlivých konkrétnych potrieb, nemôže vzniknúť abstraktná potreba, ktorá by vytvorila spoločného menovateľa pre akékoľvek činnosti a odtrhla konkrétnu potrebu ako motív od určitej aktivity. Ba práve naopak, aktivita pri uspokojovaní určitej potreby navodzuje vznik ďalšej potreby, a tak reťaz rozhodňovania diferencovaných aktivít rozširuje obzor poznania, schopností, osvojovania i samej tvorby kultúrnych hodnôt.

Prudký vývin deľby práce prináša so sebou nevyhnutnosť úzkej špe-

cializácie, ktorá napriek náročnej a dlhej odbornej príprave pre pracovnú činnosť obmedzuje škálu ľudskej aktivity, zužuje zorný uhol na určitý akokoľvek rozsiahly, ale predsa len vymedzený výsek. Toto môže v konečnom dôsledku spôsobiť nežiadúcu jednostrannosť a oklieštenie osobnosti súčasného človeka, môže viesť k strate jeho tvorivého potenciálu. Kultúrne potreby vo svojej koordinujúcej, výberovej a hodnotiacej funkcii v rámci súboru potrieb osobnosti predstavujú faktor, ktorý eliminuje takýto možný negatívny proces.

Bez ohľadu na jednotlivé konkrétne teórie osobnosti (a v tejto oblasti sa výskum prudko vyvíja) je základná súvislosť potrieb s celkovou aktiváciou alebo dezaktiváciou ľudského jedinca bezosporná. V prípade kultúrnych potrieb ide o charakteristickú aktiváciu alebo dezaktiváciu človeka ako príslušníka ľudskej spoločnosti, pochopiteľne vo všetkých väzbách na konkrétne historické, ekonomicko-sociálne a duchovné podmienky. Práve organizácia materiálneho, sociálneho a kultúrneho prostredia podmieňuje uspokojovanie týchto potrieb, ale aj ich vznik a hlavne ich vývin. Pravda významnú úlohu má i organizácia či charakteristika osobnosti človeka a úroveň celého systému jeho potrieb, záujmov a aspirácií. Ide o dialektický proces, v ktorom jednotlivé zložky navzájom na seba pôsobia a navzájom sa rozvíjajú.

Kultúra vzniká ako produkt a nástroj ľudskej spoločnosti v procese praktickej pretvárajúcej činnosti človeka, a preto musia základné funkcie kultúry korešpondovať so základnými druhmi a smermi ľudskej činnosti. Toto hľadisko musí byť nevyhnutne metodologickým vodidlom aj pri skúmaní kultúrnych potrieb, lebo ako sme už ukázali, medzi najvšeobecnejšími formami ľudskej aktivity a kultúrnymi potrebami existuje zásadná vnútorná spojitosť.

V našich nasledujúcich analýzach bude rovnako potrebné rešpektovať kvalitatívnu svojbytnosť ich fungovania v kultúrnom i sociálnom systéme, dynamiku vzťahu ich uspokojovania a následného utvárania, ktoré má v porovnaní s ostatnými potrebami svoje, systému kultúry imanentné zákonitosti, pričom pochopiteľne nemožno spúšťať zo zreteľa zásadný princíp historického determinizmu.

LITERATÚRA

1. RUBINŠTEJN, S. L.: Osnovy obščej psihologii. Učpedgiz, Moskva 1945.
2. Železnjak, L. F.: Problema napravlenosti ličnosti v sovetskoi psihologii. Voprosy psihologii 1972, č. 5.
3. SOKOLOV, E. V.: Kul'tura i ličnost. Izdatel'stvo Nauka, Leningrad 1972.
4. KOGAN, L. N.: Sociologický aspekt skúmania kultúry. Osveta 1976, č. 6.
5. Tento názor zastáva aj C. G. Arzakanjan. Viď prácu Traktovka gumanizma v sovremennych buržoaznych koncepciach kul'tury i civilizácii. In: Ot Erazma Rotterdamskogo do Bertrana Rasseila. Moskva. 1969.
6. Základy marxisticko-leninskej teórie kultúry. Pravda, Bratislava 1978.

7. LEONTJEV, A. N.: Dejateľnosť, soznanie, líčnosť. Moskva 1977.
8. KAGAN, N. S.: Ľudská činnosť. Bratislava 1977.
9. BROŽÍK, V.: Marxistická teória hodnotenia. Bratislava 1976.
10. MARX, K. — ENGELS, F.: Nemecká ideológia. Bratislava 1961.
11. MARKARJAN, E. S.: Miesto a úloha výskumu kultúry v súčasnej vede o spoločnosti. Voprosy filosofii, 1970, č. 5.
12. TANASE, A.: Filozofia kultúry. Úvod do filozofie kultúry (rezumé). Výskumný ústav kultúry a verejnej mienky. Bratislava 1970.
13. GEHLEN, A.: Anthropologische Forschung. Hamburg 1961.
14. HYHLÍK, Fr.: Sociálnopsychologické problémy výchovy pracujúcich. Bratislava 1963.
15. JANOUŠEK, J. a kol.: Motivace a civilizačné proměny. Praha 1971.

KULTURA I ČLOVEČESKÉ POTREBNOSTI

Эвелина Боднарова

При историческом рассмотрении культуры в ее разнообразии можно понимать как совокупность ответов — удачных и неудачных — на человеческие потребности, потребности личностей, групп людей, которые возникают в сфере материального бытия и в сфере их общественного сознания. На каждой ступени развития возникновение новой потребности означало новый шаг в развитии человеческого общества, новый культурный акт. Уровень культурных потребностей отражает уровень общественного развития, отдаленность человека от исходного животного состояния, но и от того состояния, в которое человек привел себя и природу. Ибо способ удовлетворения каждой человеческой потребности носит общественный характер, является выражением культуры определенного общества, группы, индивида.

Культурные потребности тесно связаны с творческой человеческой деятельностью, что определяет их универсальный характер, их специфическую функцию и отношение ко всем остальным человеческим потребностям. Культурные потребности следует понимать и исследовать как важный движущий момент всей человеческой жизнедеятельности. Они играют ключевую роль в формировании всего образа жизни, в области создания и в области освоения материальных и духовных ценностей. Важную роль они играют и в формировании всесторонне развитого человека. Поэтому именно в период развитого социалистического общества формирование культурных потребностей имеет столь существенное значение.

KULTUR UND MENSCHLICHE BEDÜRFNISSE

Evelína Bodnárová

Bei einem historischen Überblick können wir Kultur in ihrer Mannigfaltigkeit als eine Gesamtheit von — gelungenen und misslungenen — Antworten auf menschliche Bedürfnisse, Bedürfnisse von Persönlichkeiten, Gruppen von Menschen auffassen, die in der Sphäre des materiellen Seins wie auch in der Sphäre des gesellschaftlichen Bewusstseins entstehen. Auf jeder Entwicklungsstufe bedeutete das Aufkommen eines neuen Bedürfnisses einen weiteren Schritt in der Entwicklung der menschlichen Gesellschaft, eine neue kulturelle Tat. Das Niveau der kulturellen Bedürfnisse widerspiegelt das Niveau der gesellschaftlichen Entwicklung, die Entfernung des Menschen vom

Ausgangspunkt des animalischen Zustandes, aber auch jenes Zustandes, in den er sich und die Natur gebracht hatte. Die Art der Befriedigung eines jeden menschlichen Bedürfnisses hat nämlich einen gesellschaftlichen Charakter und ist Ausdruck der Kultur einer bestimmten Gesellschaft, einer bestimmten Gruppe, eines bestimmten Individuums.

Kulturelle Bedürfnisse sind eng mit der schöpferischen menschlichen Tätigkeit verbunden, und dies bestimmt ihren universellen Charakter, ihre spezifische Funktion und ihr Verhältnis zu allen übrigen menschlichen Bedürfnissen. Die kulturellen Bedürfnisse sind als bedeutsames bewegendes Moment in der lebenslagen menschlichen Aktivität zu betrachten und zu untersuchen, sie spielen eine Schlüsselrolle bei der Bildung der gesamten Lebensweise sowohl in der Sphäre der Produktion wie auch bei Aneignung materieller und geistiger Werte. Sie spielen eine wichtige Rolle bei der Bildung eines allseitig entwickelten Menschen. Darum kommt ihrer Schöpfung gerade in der Epoche einer entwickelten sozialistischen Gesellschaft eine so wesentliche Bedeutung zu.